

УДК 631: 001.8 (477)

JEL Classification: Q1; Q18

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202007006>

**М. Ф. КРОПИВКО, доктор економічних наук,
професор, академік НААН**

Позитиви і негативи аграрного устрою України

Мета статті - висвітлити результати аналізу організаційно-господарських трансформацій у процесі проведення аграрної реформи та привертнути увагу науковців, працівників органів державної влади і суспільства до невідкладності вирішення проблеми удосконалення аграрного устрою України.

Методика дослідження. Під час дослідження використано такі методи: абстрактно-логічний (для визначення сутності аграрного устрою, узагальнення процесів організаційно-господарських трансформацій при проведенні аграрної реформи, формування висновків); економіко-статистичний (для аналізу результатів удосконалення аграрного устрою); порівняльного аналізу (для визначення позитивів і негативів організаційно-господарських перетворень у сільському господарстві країн світу і в Україні).

Результати дослідження. У процесі аналізу аграрних перетворень у 2000-2018 рр. виявлено, що до 2010 р. замість колгоспно-радгоспного аграрного устрою в Україні було сформовано приватно-орендний аграрний устрій, характерними рисами якого є приватна власність на землю, майно і результати діяльності, орендні земельні відносини та багатокладність організаційно-правових форм ринкового господарювання. Як наслідок - значно збільшилися виробництво та експорт аграрної продукції. Проте у подальшому в сільському господарстві України почав формуватися латифундистський устрій за рахунок концентрації сільгоспугідь у користування вертикально інтегрованих агрохолдингових груп, що в цілому позитивно впливає на розвиток агропромислового виробництва. Однак такий устрій несе загрози обезземелення селян та поширення напівфеодальних форм оренди сільгоспугідь. Він не сприяє розвитку сільських громад та підвищенню рівня життя сільських жителів, для більшості яких сільськогосподарська і пов'язана з цим діяльність слугує основним джерелом власних доходів і надходжень до місцевих бюджетів.

Елементи наукової новизни. Обґрунтовано сутність і наведено визначення поняття «аграрний устрій». Вперше зроблено висновок, що в результаті аграрних організаційно-господарських перетворень в Україні сформовано приватно-орендний аграрний устрій, систематизовано його позитивні сторони та загрози. Набули подальшого розвитку наукові положення і рекомендації щодо продовження аграрної реформи для формування аграрного устрою, спрямованого на комплексний (рівноважний) розвиток сільського господарства, сільських громад і територій.

Практична значущість. Результати дослідження можуть бути використані науковцями, працівниками органів державної влади та практиками для вирішення проблеми загальнодержавного значення - удосконалення аграрного устрою України. Табл.: 4. Рис.: 1. Бібліогр.: 16.

Ключові слова: сільське господарство; аграрна реформа; аграрний устрій; агрохолдинги; соціальна спрямованість.

Кропивко Михайло Федорович - доктор економічних наук, професор, академік НААН, головний науковий співробітник відділу організації менеджменту, публічного управління та адміністрування, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: kropivko@iae.kiev.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-3287-7555>

© **Постановка проблеми.** За організаційно-господарських трансформацій, що відбулися у 2000-2010 рр. в сільському господарстві України, на зміну колгоспно-радгоспному сформувався приватно-орендний аграрний устрій, якому характерні приватна власність на землю, майно і результати господарської діяльності, багатокладність та розвинуті орендні земельні відносини.

Як наслідок, валове виробництво сільськогосподарської продукції у 2018 р. порівняно з 2000-м (у 1999-2000 рр. спостерігався найбільший спад сільськогосподарського виробництва) збільшилося майже в два рази, а обсяги експорту продукції АПК зросли у понад 25 разів.

Разом із тим значне підвищення конкурентоспроможності агропромислового виробництва не привело до суттєвого поліпшення добробуту сільських жителів, основою

© М. Ф. Кропивко, 2020

життєзабезпечення яких слугує сільське господарство.

Аграрний устрій, що складається в Україні у післяприватизаційний період, не врівноважений. Він не сприяє підвищенню рівня життя сільських жителів та розвитку сільських громад і територій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розбудови аграрного устрою України, спрямованого на забезпечення гармонійного розвитку сільського господарства і сільських територій України, останніми роками активно обговорюється як у наукових колах, на слуханнях органів законодавчої і виконавчої влади, громадських об'єднань аграрної сфери, так і на зібраннях сільських громад та спілкуванні пересічних сільських жителів. Адже це питання не лише рівня якості їхнього життя в недалекій перспективі, а й існування українського села у майбутньому.

Зокрема, окреслення проблем та шляхів соціоекономічної переорієнтації аграрного розвитку України було оприлюднено ще у 2012 р. в науковій доповіді, підготовленій вченими Інституту економіки та прогнозування НАН України [14], пізніше більш системно розвинуто О. М. Бородіною і І. В. Прокопою у статті [3]. Своє бачення моделей сільського розвитку і аграрного устрою оприлюднили науковці ННЦ «Інститут аграрної економіки» [7], Інститут громадянського суспільства [12], інші окремі науковці [6, 15], Аграрний союз України [8], Асоціація фермерів і землевласників України тощо.

Проте всі ці дискусії не забезпечили суттєвих зрушень у суспільно-політичному й організаційно-господарському розв'язанні вказаної проблеми.

Мета статті - висвітлити результати аналізу організаційно-господарських трансформацій у процесі проведення аграрної реформи та привернути увагу науковців, працівників органів державної влади і суспільства до невідкладності вирішення проблеми удосконалення аграрного устрою України.

Виклад основних результатів дослідження. Згідно з наведеним у академічному тлумачному словнику української мови визначенням, «устрій - це установлений суспільний порядок, система організації чогонебудь; лад» [4, с. 1306].

Зокрема, державний устрій (лад) трактується у вільній енциклопедії як «система суспільного, державного укладу».

Земельний устрій автором публікації [13, с. 265] розглядається як «сукупність соціально-економічних та екологічних заходів і організаційні, правові та інженерно-технічні дії, що спрямовані на регулювання земельних відносин та раціональної організації території адміністративно-територіальних утворень, суб'єктів господарювання, що здійснюються під впливом суспільно-виробничих відносин і розвитку продуктивних сил».

Таке трактування особливостей землі або іншого устрою, який складається під впливом способу виробництва як єдності продуктивних сил і суспільно-виробничих відносин, видається найбільш доречним.

Тому відповідно «аграрний устрій» можна визначити як «установлений суспільний порядок використання земель сільськогосподарського призначення та система організації сільськогосподарської діяльності, які на певному етапі розвитку суспільства визначають спосіб сільськогосподарського виробництва як єдність продуктивних сил і суспільно-виробничих відносин на селі».

Продуктивні сили і суспільно-виробничі відносини на селі мають перебувати у тісному взаємозв'язку і діалектичній єдності. Оптимальний варіант, коли суспільно-виробничі відносини відповідають рівню розвитку продуктивних сил. Якщо ж суспільно-виробничі відносини стримують розвиток продуктивних сил на селі, виникає потреба в удосконаленні або й кардинальній зміні аграрного устрою.

З такого погляду на сутність поняття «аграрний устрій» розглянемо зміну форм і методів організації сільськогосподарського виробництва, праці та використання земель сільськогосподарського призначення за роки незалежності України.

Як відомо, до набуття незалежності в Україні, як і в інших республіках колишнього СРСР, у межах соціалістичного державного устрою суспільно-виробничі відносини будувалися за планово-розподільчою економічною системою господарювання. Характерною ознакою аграрного устрою цієї системи були державна власність на землю та функціонування колгоспів і радгоспів, яким державою надавалося право користування цією землею для виробництва сільськогосподарської продукції. Отож, в межах планово-

розподільчої економічної системи на території України на основі державної власності на землю і результати сільськогосподарської діяльності було сформовано колгоспно-радгоспний устрій.

У 1990 р. в Україні здійснювали сільськогосподарську діяльність 8,5 тис. колгоспів із загальною площею сільськогосподарського користування 28,7 тис. га, 2,6 тис. радгоспів із площею 9,5 тис. га, 1,3 тис. міжгоспів (міжгосподарських переробних підприємств і підприємств з надання сільськогосподарських послуг) та інших землекористувачів із площею близько 1,0 тис. га сільськогосподарських угідь. Вироблена селянами (селяни - жителі сіл і сільських місцевостей, а також люди, чийм джерелом існування є праця на землі*) в цих підприємствах сільськогосподарська продукція планово розподілялася у суспільстві за цінами, які встановлювалися державою. Внаслідок відчуження селян від землі та результатів господарювання продуктивність їхньої праці була низькою і не могла повністю забезпечувати населення країни сільськогосподарською і харчовою продукцією.

Так, продуктивність праці в колгоспах у найуспішніші за результатами роки (1982-1985) була значно нижчою, ніж у США: в зерновому господарстві - у 3,2 раза, на вирощуванні кукурудзи - 8,1, цукрових буряків - 6, виробництві молока - 9, одержанні приросту великої рогатої худоби - 18,5, свиней - у 31,2 раза [9, с. 17].

Як наслідок, незважаючи на наявність найбільш родючих у світі чорноземів, країні доводилося імпортувати сільськогосподарську і харчову продукцію у великих обсягах.

Самі ж селяни за свою працю в колгоспах отримували низьку оплату (як грошима, так і натурою), а в радгоспах - низьку заробітну плату, яка була на 30-40% менша, ніж у галузях промисловості. Виживати ж їм вдавалося лише з допомогою наднормової праці в підсобних господарствах населення. Для цього сільським домогосподарствам виділялося державою від 0,2 до 0,5 га сільськогосподарських угідь. У 1990 р. в Україні налічувалося 9,2 млн підсобних господарств населення із загальною площею сільськогосподарського землекористування 2,7 млн га сільськогосподарських угідь.

На досить низькому рівні в межах планово-розподільчої системи соціалістичного господарювання функціонували й інші галузі економіки країни. Суспільно-виробничі відносини як на селі, так і в цілому в економіці країни стали гальмом розвитку продуктивних сил, що й було основною причиною розпаду СРСР, набуття незалежності Україною та переходу до ринкової економічної системи.

У межах розбудови цієї системи, яка довела свою прогресивність у більшості країн світу, в Україні з 1990 р. розпочалася аграрна реформа для формування нового аграрного устрою, який би забезпечив розвиток продуктивних сил на селі в ринкових умовах господарювання.

Планувалося, що головна мета аграрної реформи - створити необхідні економічні та політичні умови для формування в аграрному секторі ринкового середовища і появи на землі реального власника - господаря, спроможного по-новому, раціонально організувати ведення сільськогосподарського виробництва, забезпечити його високу ефективність і нести повну відповідальність за результати господарювання [16].

З цією метою розпочалися аграрні перетворення за такими основними напрямками:

1) здійснення земельної реформи для роздержавлення і передачі селянам у власність (приватизації) земель сільськогосподарського призначення;

2) проведення господарської реформи з метою реорганізації колгоспно-радгоспної системи господарювання з формуванням організаційно-правових форм господарювання ринкового типу та забезпеченням вільного вибору селянами форми господарювання на землі;

3) формування аграрного ринку для заміни планово-розподільчої системи заготівлі ресурсів виробництва і збуту виробленої аграрної продукції;

4) фінансова стабілізація для оздоровлення аграрної галузі, відкриття шляху для отримання кредитів та залучення інвестицій, усунення цінових диспропорцій на аграрному ринку;

5) соціальний розвиток для створення нормальних умов життя, побуту, праці й відпочинку селян.

На початковому етапі формування нового аграрного устрою (1991-2000 рр.) були прийняті постанови Верховної Ради України «Про земельну реформу» (1990), «Про прис-

* Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Селянин>.

корення земельної реформи та приватизацію землі» (1992), Закони України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» (1990), «Про селянське (фермерське) господарство (1991), «Про колективне сільськогосподарське підприємство» (1992), «Про форми власності на землю (1992), Земельний кодекс України (1992). На цій законодавчій базі розпочалося реформування колгоспів та міжгоспів, а також роздержавлення радгоспів, державних переробних, агросервісних та інших підприємств із перетворенням за вибором членів їх колективів у різні організаційно-правові форми з колективною організацією праці: колективні господарські товариства (КСП), спілки селян, відкриті (ВАТ) або закриті (ЗАТ) акціонерні товариства, інші організаційні форми.

Спочатку процес реформування відбувався надто повільно. Проте починаючи з 1994 р. він значно пришвидшується завдяки законодавчим ініціативам Президента України Л.Д. Кучми та призначенням наукового ідеолога аграрної реформи П.Т. Саблука Віце-прем'єр-міністром з питань АПК. Так, було видано Укази Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» (1994), «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» (1995), «Про оренду землі» (1997), прийнято Закон України «Про особливості приватизації майна в агропромислому комплексі» (1996) і реформування значно прискорилось.

У результаті на 1 січня 1999 р. практично всі колишні колгоспи (10,8 тис.) було перетворено в 7 тис. КСП, 1 тис. спілок селян, 0,6 тис. акціонерних товариств, 0,3 тис. колгоспів з пайовими відносинами, 0,3 тис. приватно-орендних підприємств, 0,3 тис. агрофірм, 0,1 тис. сільськогосподарських кооперативів, 1,2 тис. інших формувань. Трудові колективи радгоспів віддали перевагу створенню на базі приватизованих господарств: КСП (66%), ВАТ (відкритих акціонерних товариств, 29%), інших формувань (5%) [2].

На підприємствах, які підлягали роздержавленню, здійснено паювання закріпленого за ними майна і землі, а їхні працівники стали власниками цих паїв. Паювання землі було проведено без виділення земельних

часток (паїв) у натурі з видачею кожному члену КСП сертифіката на право на земельну частку (пай) із зазначенням у ньому розміру частки (паю) в умовних кадастрових гектарах, а також у вартісному виразі згідно із затвердженою методикою грошової оцінки земель. На 1 січня 1999 р. сертифікати на право на земельну частку (пай) уже були видані більш ніж 6 млн громадян. Це дозволило в процесі роздержавлення зберегти вже існуючі великі виробництва з колективною організацією праці [9].

Поряд із цим власникам земельних часток (паїв) надано право розпорядження ними: участі у колективних і кооперативних господарствах або інших господарських формуваннях; виходу з господарства для створення власного виробництва; передачі їх в оренду, у спадщину, заставу, дарування. При цьому передбачена можливість відведення земельної ділянки в натурі (на місцевості) у разі виходу власника земельної частки (паю) з КСП, що дало можливість розвиватися малим за розмірами особистим підприємствам та фермерським господарствам.

Щодо державних переробних, агросервісних та інших підприємств АПК, які не мали сільськогосподарських угідь, то вони були роздержавлені за класичною схемою майнової приватизації шляхом обміну майнових сертифікатів, виданих громадянам країни, на акції новостворених відкритих акціонерних товариств (ВАТ). Відмінністю процесу майнової приватизації цих підприємств АПК від підприємств промисловості було те, що 51% акцій мали належати сільськогосподарським підприємствам і жителям села з тим, щоб переробні й заготівельно-збутові підприємства АПК не застосовували диктат цін на сільськогосподарську сировину.

Проте результати господарювання в цей період проведення аграрної реформи загалом виявилися невтішними. Обсяг виробництва валової продукції сільського господарства України (у порівнянних цінах 1996 р.) у 1997 р. значно знизився і становив лише 57,8% до обсягів 1990 р. в основному внаслідок неефективної діяльності колективних та державних господарств. Причин для цього було кілька. Зокрема, це вплив на сільське господарство загальної економічної кризи з її гіперінфляцією, бартером, неплатежами, дефіцитом державного бюджету та платіжного балансу тощо. Це й незавершеність аграрної реформи в таких її складо-

вих, як усунення цінових диспропорцій на аграрному ринку (диспаритет цін на засоби виробництва і сільськогосподарську продукцію в цей період збільшився в десятки разів), спад попиту на харчову продукцію внаслідок зубожіння населення країни, нерозвиненість інфраструктури продовольчого ринку тощо.

Проте основна причина полягала в тому, що переважна частина зайнятих у КСП та інших формах колективного господарювання працівників залишилися ще більше, ніж у колгоспах, відчуженими від землі, результатів господарювання і управління виробництвом. Селянам, як правило, не видавалися на руки сертифікати про право на земельну частку (пай), вони не могли виділити її в натурі (на місцевості). Колективна власність на землю у цей час функціонувала як власність окремих керівників колективних підприємств. Нерідко вони використовували її безконтрольно і переважно для власного збагачення, оскільки орендна плата за користування землею не була обов'язковою для орендарів. Ці «червоні директори», як і працівники органів державного управління на місцях, що не в змозі були відмовитися від командно-адміністративних методів управління, шалено опиралися реформаційним змінам на селі.

Водночас особисті підсобні та фермерські господарства, діяльність яких ґрунтувалася на індивідуальній або сімейній праці та особистій власності на засоби виробництва, майно і продукцію, за цей період наростили виробництво сільськогосподарської продукції на 103,2%. Чисельність селянських (фермерських) господарств у 1998 р. уже становила 39,9 тис. од. і порівняно з 1991 р. (2,1 тис. од.) збільшилася у 19 разів, а загальна площа їхнього землекористування - від 39,7 до 1036,9 тис. га, або у 26,1 раза. Чисельність особистих підсобних господарств населення за цей же період зросла до

11,5 млн од. (на 125,4%), а площа сільськогосподарських угідь у їхній власності - до 5,8 млн га (на 216,8%).

Праця селян в особистих підсобних господарствах у цей період тотальної бідності й руїни стала основним джерелом забезпечення їх життєдіяльності. Так, у 1997 р. в середньому на сім'ю у сільській місцевості надходження від особистого підсобного господарства становили 52,7% від сукупного доходу 4077 грн/рік (1155 дол. США/рік).

Очевидним стала необхідність швидко поглибити аграрну реформу, зокрема в частині реальної передачі селянам права власності на землю для того, щоб вони відчували себе господарями на своїй землі, і тим самим запровадити доведений світовою практикою найефективніший мотиваційний механізм підвищення продуктивності сільськогосподарської праці.

Тому в 1999 р. Президентом України було видано Указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки», згідно з яким центральним і місцевим органам виконавчої влади необхідно було у стислі терміни організувати роботи з реструктуризації КСП на засадах приватної власності на землю та майно з перетворенням їх у організаційно-правові форми господарювання ринкового типу: господарські товариства, приватні (приватно-орендні) підприємства, виробничі кооперативи тощо. У 2002 р. прийнято Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження державного акта на право власності на земельну ділянку та державного акта на право постійного користування земельною ділянкою», а у 2003 р. Закон України «Про особисте селянське господарство».

Унаслідок вжитих адміністративних заходів щодо реструктуризації КСП до 2004 р. відбулися суттєві зміни в структурі земельного фонду за формами власності (табл. 1).

1. Зміна структури земельного фонду за формами власності, станом на 1 січня

Рік	Землі, які перебували у власності згідно з державними актами					
	Державна		Приватна		Колективна	
	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
1996	36310,5	60,2	1925,4	3,2	22118,9	36,6
2000	29265,5	48,5	4327,3	7,2	26762,0	44,3
2004	29796,8	49,4	30326,3	50,2	231,7	0,4

Джерело: За даними [6].

Приватна власність на землю за цей період стала переважаючою (50,2%), тоді як колективна звелася до мінімуму (0,4%).

Орендні відносини у сільському господарстві стали нормою, а власники землі отримали можливість обмеженого розпорядження своєю землею: або здавати їх в оренду юридичним і фізичним особам, або заснувати особисте селянське чи фермерське господарство. Проте на продаж земель сільськогосподарського призначення було накладено тимчасовий мораторій, який в подальшому неодноразово продовжувався.

Водночас у 2000 р. видано також Указ Президента України «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування

аграрного ринку» для прискорення розбудови інфраструктури аграрного ринку, створення умов для надійного ресурсного забезпечення виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції та продовольства, сприяння розвитку підприємництва в аграрному секторі економіки.

Реформаційні заходи з удосконалення земельних відносин та формування в аграрному секторі організаційно-господарських структур ринкового типу, хоча й з меншою інтенсивністю, продовжувалися і в подальшому.

Про результати організаційно-правової реструктуризації форм ведення сільськогосподарської діяльності за 2000-2018 рр. свідчать такі показники (табл. 2).

2. Трансформація організаційно-правових форм ведення сільськогосподарської діяльності

Організаційно-правові форми сільськогосподарської діяльності	2000 р.			2010 р.			2018 р.		
	Кількість, од.	Площа сільгоспугідь		Кількість, од.	Площа сільгоспугідь		Кількість, од.	Площа сільгоспугідь	
		тис. га	%		тис. га	%		тис. га	%
Господарські товариства	6718			7769			6867		
Приватні підприємства	2519			4243			3215		
Виробничі кооперативи	3136			952			448		
Державні підприємства	385			322			199		
Підприємства інших форм господарювання	402			1481			562		
Усього сільськогосподарських підприємств (без ФГ)	13160	24697,0	59,0	14767	21585,0	51,9	11421	20005,0	48,2
Із них інтегрованих у агрохолдинги	0	0	0	51	4407,0	20,4	180	10280,0	51,4
Фермерські господарства	38428	2157,6	5,2	41726	4290,8	10,3	34137	4707,2	11,3
Особисті селянські господарства	н.д.	н.д.	х	4,5 млн	6655,4	16,0	4,1 млн.	6268,0	15,1
Загальна площа сільгоспугідь	х	41827,0	100	х	41576,0	100	х	41489,0	100

Джерело: За даними Державної служби статистики України.

Отже, в результаті роздержавлення та приватизації сільськогосподарських підприємств до 2010 р. в Україні замість колгоспно-радгоспного устрою було сформовано аграрний устрій, який можна визначити як «**приватно-орендний**». Його характерні риси - приватна власність на землю, майно і результати діяльності, орендні земельні відносини (поки що з тимчасовим мораторієм на про-

даж земель сільськогосподарського призначення) та багатоукладність організаційно-правових форм ринкового господарювання.

Наскільки новосформований приватно-орендний аграрний устрій дав змогу поліпшити стан сільськогосподарської діяльності, продуктивності праці та життєвий рівень жителів села, можна оцінити за такими даними (табл. 3).

3. Результативність організаційно-правових трансформацій у сільському господарстві

Показник	2000	2005	2010	2015*	2018*	2018 до 2000, %	2010 до 2000, %	2018 до 2010, %
Валова продукція сільського господарства (у постійних цінах 2010 р., млн грн)	151022,2	179605,8	194886,5	239467,3	269308,1	178,3	129,0	138,2
У т.ч.: підприємства	57997,1	72764,7	94089,0	131918,6	158306,5	273,0	162,2	168,3
з них фермерські господарства	3125,2	8177,5	11965,8	18909,3	25118,9	803,7	382,9	209,9
господарства населення	93024,5	106841,1	100797,5	107548,7	111101,6	119,4	108,4	110,2
Частка фермерських господарств у виробництві валової продукції сільського господарства, %	2,1	4,6	4,8	7,9	9,3	x	x	x
Частка господарств населення у виробництві валової продукції сільського господарства, %	61,6	59,5	51,7	44,9	41,3	x	x	x
Валової продукції сільського господарства (у постійних цінах 2010 р.) на 100 га сільгоспугідь, тис. грн	361,1	427,9	468,7	576,9	649,5	179,9	129,8	138,6
Експорт аграрної продукції, тис. дол. США	738419,1	4304840,2	9935978,5	14563144,5	18611810,5	2520,5	1345,6	187,3
Середньорічна кількість найманих працівників у сільському господарстві, тис. осіб	2323,0	1038,0	647,3	502,7	476,2	20,5	23,7	73,6
Продуктивність праці на підприємствах (на одного зайнятого у постійних цінах 2010 р., грн)	27066,9	33736,1	132680,4	223309,9	313627,3	1158,7	490,2	236,4
Середньомісячна реальна заробітна плата штатних працівників у сільському господарстві, дол. США	42,88	157,42	180,33	143,77	263,55	980,6	420,56	146,1
Загальні доходи сільських домогосподарств (у середньому за місяць із розрахунку на одне домогосподарство, дол. США)	80,12	236,48	389,26	239,84	341,86	426,7	485,8	87,8
Реальні доходи сільських домогосподарств від сільськогосподарської і пов'язаної з нею діяльності (у середньому за місяць із розрахунку на одне домогосподарство, дол. США)	58,99	149,84	248,87	150,27	233,73	396,2	421,9	93,9
Частка доходів сільських домогосподарств від сільськогосподарської і пов'язаної з нею діяльності у загальних доходах сільських домогосподарств, %	73,6	63,4	63,9	62,7	68,4	x	x	x

* Без врахування тимчасово окупованих територій.

Джерело: За даними Державної служби статистики України.

Як показує аналіз, обсяг валової продукції сільського господарства (у постійних цінах 2010 р.) з 2000-го по 2018 р. збільшився на 178,3%, у тому числі в сільськогосподарських підприємствах на 273 %, зокрема у

фермерських господарствах на 803,7%, в господарствах населення на 119,4 %.

Частка господарств населення у виробництві валової продукції сільського господарства, яка у 2000 р. становила 61,6%, за згада-

ний період зменшилася до 41,3% за рахунок нарощування обсягів виробництва продукції як у сільськогосподарських підприємствах, так і у фермерських господарствах.

Експорт аграрної продукції за цей період збільшився у понад 25 разів. Україна, яка у другій половині ХХ ст. була імпортером, перетворилася в експортера аграрної продукції. За результатами 2018 р. зовнішньоторговельний оборот продукцією АПК склав 24,3 млрд дол. США, з яких 18,8 млрд дол. США припало на агроекспорт (39,8% у загальному експорті України).

Разом із тим більш методологічно правильним для визначення результативності аграрних перетворень буде порівняння продуктивності сільськогосподарських угідь та праці у сільському господарстві, оскільки протягом аналізованого періоду змінювалися площі сільськогосподарських угідь у сільськогосподарських підприємствах внаслідок руху орендованих земельних часток (паїв), а з 2015 р. вони значно зменшилися за рахунок тимчасово окупованих територій Донецької і Луганської областей та АР Крим.

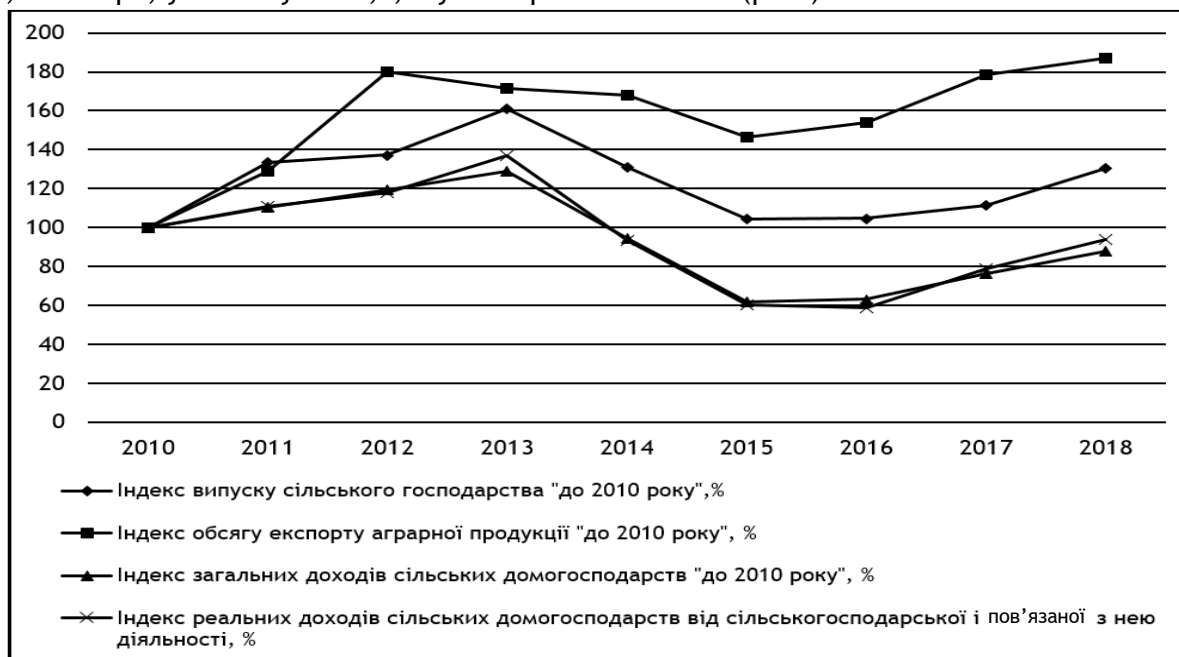
Продуктивність сільськогосподарських угідь із розрахунку на 100 га (у постійних цінах 2010 р.) становила у 2000 р. 361,1 тис. грн, у 2010-му - 468,7, а у 2018 р. -

уже 649,5 тис. грн/100 га, тобто збільшилася на 179,9%.

За цей же період продуктивність праці у підприємствах зросла в 11,5 раза, середньомісячна реальна заробітна плата штатних працівників у сільському господарстві - у 9,6 раза.

Проте загальні реальні доходи сільських домогосподарств за цей період зростали значно повільнішими темпами (на кінець періоду тільки у чотири рази) і у 2018 р. досягли рівня лише 341,86 дол. США у середньому на місяць із розрахунку на одне домогосподарство. Частка доходів сільських домогосподарств від сільськогосподарської і пов'язаної з нею діяльності у загальних доходах сільських домогосподарств зменшилася від 73,6% у 2000 р. до 62,7% у 2015-му та до 68,4% у 2018 р.

Якщо відстежити динаміку зростання доходів сільських домогосподарств у 2000-2010 рр., то можна дійти висновку, що до 2010 р. темпи зростання доходів сільських домогосподарств були значно вищими, і загалом відповідали темпам зростання виробництва аграрної продукції сільського господарства і обсягів її експорту до 2018 р., проте з 2010 р. таке співвідношення порушилося (рис.).

Динаміка індексів виробництва аграрної продукції сільського господарства, її експорту та доходів сільських домогосподарств (2010-2018 рр.)

Джерело: За даними Державної служби статистики України.*

* До доходів сільських домогосподарств від сільськогосподарської і пов'язаної з нею діяльності включено оплату праці, доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості, доходи від власності, а також вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від заготівель.

За рисунком, співвідношення між реальними (у дол. США) темпами зростання доходів сільських домогосподарств, виробництва продукції сільського господарства та доходів від експорту харчової продукції, яке в процесі аналізу було прирівняно до 100% у 2010 р., у 2013 р. становило 131,7:160,9:171,5 відсотка, на початку анексії АР Крим Російською Федерацією і розгортання нею військового конфлікту на Сході України у 2015 р. 60,4:104,3:146,6, а у 2018 р. уже 98,9:130,5:187,3 відсотка. Отже, таке зростання співвідношення між рівнем доходів сільських домогосподарств, виробництва продукції сільського господарства і особливо обсягами експорту аграрної продукції не можна пояснити тільки військовим конфліктом. Існують й інші, більш глибокі причини та процеси, які призводять до вимивання коштів із сільських територій.

Однією з таких причин став розвиток із прийняттям у 2006 р. Закону України «Про холдингові компанії в Україні» сучасних латифундій - вертикально інтегрованих агропромислових груп (агрохолдингов), як основних експортерів аграрної продукції.

Латифундія - це велике приватне земельне володіння, що використовується для сільськогосподарських потреб*. Термін походить із Стародавнього Риму, де так називали великі землі, на яких вирощували зерно, оливки і виноград з використанням праці рабів.

Сьогодні приватних власників великих земельних володінь у світі називають єдиним терміном - латифундисти. Отже, і аграрний устрій, в якому домінуюче положення посідають латифундії, можна визначити як латифундистський. Так, у середині 60-х років ХХ ст. у Португалії найбільші латифундисти (0,5% всіх землевласників) володіли 40% оброблюваних земель; у Еквадорі в 1% землевласників знаходилося 50% всіх земель. Латифундисти широко застосовують найману працю, частину земель здають у кабальну, головним чином пайову, оренду селянам. До системи латифундизму примикають і транснаціональні компанії (ТНК), що підпорядковують собі аграрну економіку країн, які розвиваються.

Історія свідчить, що панування латифундизму породжує безземелля і малоземелля селян, поширення напівфеодальних форм

оренди, жорстоку експлуатацію сільськогосподарських робітників, мізерні доходи та жебрацький життєвий рівень сільського населення. Це викликало невдоволення на селі, подекуди породжувало бунти та стало приводом для проведення аграрних реформ. Так, академік П. Гайдуцький зазначає, що «у Бразилії посилення концентрації землі у 1960-1990 роках призвело до витіснення із землі 28 млн селян. За цей час 3% власників сконцентрували у своїх латифундіях 75% землі. Це мало серйозні соціальні та політичні наслідки. В країні виник Рух безземельних селян, членами якого стали понад півтора мільйона селян. Під тиском політичних процесів у 1998 р. в Конституцію внесли вимогу щодо експропріації земель, якщо вони не виконували соціальної функції» [5].

Щось подібне здійснюється сьогодні в Україні, Російській Федерації та ряді інших країн колишнього СРСР шляхом формування агрохолдингов.

Передумовами створення агрохолдингових структур в АПК стали зростання попиту на продовольчу продукцію на світових ринках, підвищення капіталізації агропромислового бізнесу, у тому числі шляхом концентрації земельних ресурсів, можливість отримання синергійного ефекту від формування замкнутих продуктових ланцюгів «заготівля ресурсів - виробництво сільськогосподарської продукції - її переробка та реалізація (в тому числі за кордон)» для отримання максимальної високої доданої вартості.

Загальними особливостями агрохолдингових формувань є:

1. Поглиблена спеціалізація діяльності складових організаційної структури, при якій материнська компанія (яка зазвичай реєструється в офшорній зоні або країні з пільговими умовами оподаткування) спеціалізується на веденні фінансово-інвестиційної діяльності, головне(і) підприємство(а) - трейдер(и) в країні ведення діяльності спеціалізується на веденні маркетингово-торговельної діяльності, його дочірні підприємства або філії - на переробці й зберіганні сільськогосподарської продукції, а основу агрохолдингов становлять поглинуті або підконтрольні сільськогосподарські підприємства.

2. Сільськогосподарське виробництво здійснюється на розосереджених по сільських територіях (районах, областях) орендо-

* Матеріал з Вікіпедії - вільної енциклопедії. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Латифундія>.

ваних землях. Значна частина з них не реєструють дочірні підприємства в місцях розміщення орендованих земель, а перетворюють поглинуті сільськогосподарські підприємства у структурні підрозділи, звітуючи за місцем реєстрації філії або головної компанії (зазвичай у містах).

Для прикладу, у 2013 р. основу структурної організації холдингу «Астарта-Київ» склали агрофірми, холдинги «Нібулон», «Продуксім», «Лотуре» - «Київ-Атлантик Україна» - дочірні підприємства, «Миронівський хлібопродукт», «Авангард» - закриті акціонерні товариства і т.д. [10].

Отже, у сільському господарстві України активно здійснюються процеси вертикальної і конгломеративної інтеграції з утворенням сучасних латифундій - інтегрованих агрохолдингових груп сільськогосподарських, переробних та заготівельно-збутових підприємств.

Якщо до 2010 р. у сільському господарстві України було сформовано близько 50 агрохолдингів, і ними сконцентровано під своїм контролем виробництво сільськогосподарської продукції на близько 4407 тис. га сільгоспугідь (за оцінками, наведеними в

табл. 2, оскільки офіційна статистика по агрохолдингах, як напівтіньових виробничих формуваннях, не ведеться), то у 2015 р. уже функціонувало близько 160 агрохолдингів, які контролювали 9961,9 тис. га, у 2018 р. ще більше - 180 із 10280,0 тис. га сільгоспугідь, або більше половини з 20 005 га площі сільськогосподарських угідь у користуванні сільськогосподарських підприємств. Крім того, під контролем агрохолдингів нині знаходяться практично всі великі та середні переробні, агросервісні та агроторговельні підприємства.

За даними сайту «Латифундист», який чи не єдиний в Україні веде статистику концентрації землі в агрохолдингах на постійній основі, наведено розміри земельних банків 10 найбільших аграрних холдингових формувань станом на 2018 р. (табл. 4).

Нарощування земельних банків у окремих агрохолдингових формуваннях від 100 до 400 тис. га і вище викликано в основному спекулятивними очікуваннями у зв'язку з великою вірогідністю введення повноцінного ринку земель сільськогосподарського призначення, а також намаганням створити умови для залучення значних обсягів інвестицій.

4. Розміри земельних банків аграрних холдингових формувань, 2018 р.

№ з/п	Назва	Земельний банк, тис. га
1	Кернел	550000
2	UkrLandFarming	500000
3	Агропросперіс (NCH)	396000
4	Миронівський хлібопродукт	370000
5	Астарта-Київ	250000

№ з/п	Назва	Земельний банк, тис. га
6	Контінентал Фармерз Груп	195000
7	HaruEast	127000
8	ІМК	123900
9	Епіцентр К.	121400
69	Укрпромінвест-АГРО	116500

Джерело: За даними сайту «Латифундист». URL : <https://latifundist.com/>.

При надмірній концентрації виробництва агрохолдингові структури досягають економії трансакційних витрат створенням госпрозрахункових агропромислових філій, а також контролю за діяльністю самостійних агропідприємств через концентрацію у материнській компанії холдингу прав на оренду земельних паїв або/і вливанням інвестицій для їх технічного переоснащення.

Агрохолдинги активно впроваджують сучасні техніку й технології виробництва і переробки сільськогосподарської продукції. Сформовані ними механізовані пересувні загоны з потужними тракторами, широкозахватними сівалками, обприскувачами і комбайнами, а також великоваговими зерновозами, в короткі строки і за мінімуму втрат

здійснюють вахтовим методом передпосівний обробіток ґрунту, сівбу, догляд за посівами, збір врожаю, його транспортування в межах єдиного технологічного циклу. Вони також є лідерами із впровадження технологій точного землеробства, використання дронів, роботизованих ферм, складських і елеваторних комплексів та інших складових діджиталізації (цифрової економіки).

Більшість агрохолдингів спеціалізується на вирощуванні високомаржинальних працюючих експортоорієнтованих культур (соняшнику, пшениці, сої, кукурудзи тощо) та на птахівництві. Що ж до виробництва фруктів, овочів, вирощування великої рогатої худоби, свиней, овець тощо, то у зв'язку з порівняно нижчою дохідністю, а також вищою

ризиковістю цих видів бізнесу, вони переважно зосередилися на їх переробці й реалізації, закуповуючи сировину в господарств населення та сільськогосподарських підприємств зони впливу.

Як позитивний результат, на своїх сайтах агрохолдинги стверджують, що продуктивність праці, урожайність сільськогосподарських культур і продуктивність тваринництва у них вища, ніж у середньому по сільському господарству України.

Отже, в сільському господарстві країни панівне становище поступово захоплюють вертикально інтегровані агрохолдингові групи підприємств. Їх вплив на розвиток сільського господарства в Україні (враховуючи, що офіційна статистика щодо діяльності агрохолдингів не ведеться) можна оцінити опосередковано, за загальними результатами ефективності організаційно-правових трансформацій у сільському господарстві за період з 2010-го по 2018 р., коли агрохолдинги зайняли суттєву нішу в багатукладній організації сільського господарства. І цей вплив на розвиток сільського господарства і АПК у цілому позитивний (див. табл. 3).

Проте проявилися й суттєві негативи від їхньої діяльності. Зокрема, виникла загроза згорання діяльності середніх і малих форм аграрного бізнесу. Оскільки ринок оренди земель має ознаки територіального ринку, відсутність обмежень розмірів землекористування окремих агрохолдингових формувань у межах об'єднаних територіальних громад уже у багатьох випадках призводить до монополізму у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення, поглинання або встановлення контролю над діяльністю сільськогосподарських підприємств. Опосередковано про це свідчить і зменшення кількості сільськогосподарських підприємств: від 15 344 од. у 2005 р. та 14 767 од. у 2010 р. до 11 421 од. у 2018 р. Очевидно, що подальше збільшення підконтрольних цим структурам площ земель сільськогосподарського призначення в недалекому майбутньому буде загрожувати існуванню середніх і малих форм аграрного бізнесу, на які лягає основне навантаження щодо забезпечення соціально-економічного розвитку сільських територій.

Порушується екологія навколишнього середовища. Як за непоодиноким недотримання науково обґрунтованих сівозмін через надмірно великі площі посівів соняшнику, кукурудзи та інших гумусовитратних культур, так і

внаслідок зловживання пестицидами й агрохімікатами погіршується якість орендованих у жителів сіл земельних паїв, забруднюються водойми, зменшуються популяції корисних комах, зокрема бджіл, спостерігаються навіть випадки хімічного отруєння людей.

Через масове недотримання переробними підприємствами європейських стандартів якості та безпеки знижується рівень безпеки та якості продуктів харчування, які поставляються агрохолдингами на внутрішній ринок, що й відчувають щоденно при відвідуванні продовольчих супермаркетів та магазинів практично всі жителі країни.

Проявилися серйозні проблеми у відносинах агрохолдингів з органами місцевого самоврядування. Внаслідок реалізації частиною агрохолдингів політики поглинання сільськогосподарських підприємств і концентрації земельних угідь в укрупнених підрозділах (філіях), які завзвичай реєструються як відокремлені структурні підрозділи в містах або селищах міського типу з переробними і/або заготівельно-збутовими потужностями агрохолдингів, у багатьох селах залишаються тільки певні незареєстровані осередки (бригади, ланки, окремі працівники) з ведення сільськогосподарської діяльності на прилеглих до таких сіл землях агрохолдингів. Діяльність агрохолдингів на цих землях стає для органів місцевого самоврядування непрозорою, податки сплачуються (згідно із законодавством) за місцем реєстрації юридичної особи або відокремленого структурного підрозділу, внаслідок чого бюджети сільських територіальних громад недоотримують належні їм надходження.

До цього додаються проблеми з підтриманням у задовільному стані доріг місцевого значення, якими користується великовагова техніка агрохолдингів, розвитку соціальної інфраструктури сіл тощо.

І хоча значна частина агрохолдингів однією з цілей свого розвитку проголошує також і розвиток соціальної відповідальності, реалізуючи соціальні проєкти для своїх працівників, жителів окремих сіл та сільських громад, включаючи й укладання з органами місцевого самоврядування договорів на реалізацію соціальних пакетів, ця діяльність виглядає більше меценатською, аніж функціонально обов'язковою.

Проте серед найбільших проблем, які особливо негативно відображаються на житті селян, виокремлюється скорочення кілько-

сті робочих місць на селі та зменшення доходів сільських домогосподарств.

Так, середньорічна кількість найманих працівників у сільському господарстві в 2005 р. становила 1038,0 тис. осіб, а у 2018 р. лише 476,2 тис. осіб, або зменшилася в 2,2 раза. При цьому потрібно враховувати, що до праці в агрохолдингах залучаються висококваліфіковані механізатори, водії, оператори та охоронці вахтовим методом, які зазвичай проживають у містах і селищах міського типу, в яких розміщуються механізовані пересувні загони, складські, елеваторні і переробні потужності агрохолдингів. На сільських жителів в основному покладається виконання лише низькокваліфікованих сільськогосподарських робіт. У деяких сільських населених пунктах до праці на контрольованих холдингами земельних угіддях та виробничих потужностях залучаються не більше 2-5 жителів села.

Міграція працездатного сільського населення в пошуках роботи та вищих заробітків у міста України, до РФ, а з відкриттям безвізу й в країни ЄС досягла небачених в історії України масштабів.

Частковим виправленням такої ситуації могла б стати законодавча заборона надмірної концентрації земель сільськогосподарського призначення в користуванні господарюючих суб'єктів, а також встановлення нормативу зайнятості з розрахунку на 100 га сільгоспугідь (що, крім збереження робочих місць для селян, стимулювало б розвиток трудомістких галузей - тваринництва, овочівництва, переробки сільськогосподарської продукції тощо), інших норм соціальної відповідальності аграрного бізнесу. З цією метою науковцями нашого Інституту опрацьовано відповідний проєкт Закону України «Про посилення соціальної спрямованості діяльності аграрних холдингових груп, господарських товариств і об'єднань». Він поданий в офіційні інстанції для розгляду і прийняття, хоча реакції на більшість законодавчих пропозицій поки що не спостерігається.

Порівняним з агрохолдингами щодо конкурентоспроможності, проте більш соціаль-

но спрямованим може стати створення великотоварних агропромислових формувань аутсорсингового типу з використанням інтеграційних механізмів сільськогосподарської контрактиції, кооперації та кластеризації. Проте сільськогосподарська обслуговуюча кооперація через недовіру селян до колективних форм взаємодії та недостатніх для забезпечення розвитку заходів держави упродовж десятиліть знаходиться в зародковому стані, а підтримка поширення кластерних форм міжгосподарської взаємодії, які в кінці ХХ - на початку ХХІ ст. отримали розвиток у більшості розвинених країн світу, органами влади як у центрі, так і в регіонах навіть не розглядається.

Висновки. В Україні проявляються всі характерні ознаки латифундистського аграрного устрою: безземелля і малоземелля селян, поширення напівфеодальних форм оренди сільгоспугідь, мізерні доходи та жебрацький життєвий рівень сільського населення.

Суспільний порядок організації та управління сільським господарством, що склався в Україні у післяприватизаційний період, не рівноважний. Він не сприяє розвитку сільських громад і територій та підвищенню рівня життя сільських жителів, для більшості яких сільськогосподарська і пов'язана з сільським господарством діяльність слугує основним джерелом доходів домогосподарств і надходжень до місцевих бюджетів.

Мета аграрної реформи в Україні - забезпечити соціальний розвиток для формування нормальних умов життя, побуту, праці й відпочинку селян, не досягнута. Тому потрібне визнане суспільством наукове обґрунтування парадигми (теоретико-методологічної моделі) аграрного устрою, спрямованого на комплексний (рівноважний) розвиток сільського господарства, сільських громад і територій, і на цій основі - продовження аграрної реформи з активізацією аграрних перетворень у напрямі підвищення ролі та значення сільського господарства для забезпечення сталого (соціально-екологічно-економічного) розвитку українського села.

Список бібліографічних посилань

1. Аграрний устрій України : наукове видання / за ред. Ю. О. Лупенка, М. Ф. Кропивка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2017. 64 с.
2. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник (Вип. 3) / за ред. П. Т. Саблука та ін. Київ : ІАЕ, 1999. 452 с.

References

1. Lupenko, Yu.O., Kropyvko, M.F. (Ed.). (2017). *Ahrarnyi ustrii Ukrainy: naukove vydannia* [Agrarian system of Ukraine: scientific publication]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
2. Sabluk, P.T. (Ed.). (1999). *Ahropromyslovyyi kompleks Ukrainy: stan, tendentsii ta perspektyvy rozvytku* [Agro-industrial complex of Ukraine: state, tendencies and prospects of development. Information-analytical collection]. Kyiv: IAE [In Ukrainian].

3. Бородіна О., Прокопа І. На яку модель аграрного сектора має орієнтуватися Україна у стратегічній перспективі? *Дзеркало тижня. Україна*. 2013. № 25, 5 лип.

4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпін : ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.

5. Гайдущий П. І. Правда про ринок землі. Київ : ДКС Центр, 2020. 58 с.

6. Загурський О. М. Аналіз інституціонального устрою аграрного сектора економіки України. *Економіка. Управління. Інновації*. Серія : Економічні науки. 2014. № 1. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2014_1_41.

7. Обіг земель сільськогосподарського призначення в селозберігаючій моделі аграрного устрою України : наук. доп. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2017. 128 с.

8. Пропозиції Аграрного союзу України до Програми розвитку аграрного сектору економіки України на період до 2020 року. URL : <http://minagro.gov.ua/node/10516>.

9. Розвиток господарських формувань і організація виробництва в аграрній сфері АПК. Київ : УААН. ІАЕ, 1999. 296 с.

10. Розвиток аграрних холдингових формувань та заходів з посилення соціальної спрямованості їхньої діяльності / за ред. М. Ф. Кропивка. Київ : ННЦ ІАЕ, 2013. 38 с.

11. Словник української мови : [в 11 т.] / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970-1980 ; Т. 10 / ред. тому: А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк. 1979. С. 502.

12. Ткачук А. Розвиток сільських територій в умовах змін / Презентація Конференції «Розвиток сільських територій в умовах змін», м. Київ, 19 квіт. 2016 р. URL : <https://www.csi.org.ua/news/bryfing-anatoliya-tkachuka-prysvyachenogo-provedennyu-naukovo-praktychnoyi-konferentsiyi-silski-terytoriyi-v-umovah-detsentralizatsiyi-stan-mozhlyvosti-zagrozy/>.

13. Третяк А. М. Землеустрій в Україні: теорія, методологія : монографія. Херсон : Грін Д.С., 2013. 650 с.

14. Українська модель аграрного розвитку та її соціо-економічна переорієнтація : наук. доп. / [О. М. Бородіна, В. М. Геєць, А. О. Гуроров та ін.] ; за ред. В. М. Гейця, О. М. Бородіної, І. В. Прокопи. Київ : НАН України, Ін-т екон. та прогнозув., 2012. 56 с.

15. Чурилова Т. М. До питання про аграрний устрій України : матеріали міжнародної конференції, присвяченої 20-річчю створення факультету землевпорядкування, м. Київ, 23-24 верес. 2016 р. Київ : НУБіП, 2016. 36 с.

16. Шیان В. Й., Шарко І. О. Аграрна політика : курс лекцій. Харків : Харк. нац. аграр. ун-т, 2007. 204 с.

3. Borodina, O., Prokopa, I. (2013). Na yaku model ahrarnoho sektora maie oriientuvatsia Ukraina u stratehichnii perspektivii? [What model of the agricultural sector should Ukraine focus on in the strategic perspective?]. *Dzerkalo tyzhnia. Ukraina*, 25 [In Ukrainian].

4. Busel, V.T. (Ed.) (2004). Velykyi tлумачnyi slovnyk sучasnoi ukrainskoi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv: Irpin: VTF «Perun» [In Ukrainian].

5. Haidutskyi, P.I. (2020). Pravda pro rynek zemli [The truth about the land market]. Kyiv: DKS Tsentr [In Ukrainian].

6. Zahurskyi, O.M. (2014). Analiz instytutsionalnoho ustroiu ahrarnoho sektora ekonomiky Ukrainy [Analysis of the institutional structure of the agricultural sector of Ukraine's economy]. *Ekonomika. Upravlinnia. Innovatsii. Seria: Ekonomichni nauky*, 1. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2014_1_41 [In Ukrainian].

7. Zhuk, V.M. (2017). Obih zemel silskohospodarskoho pryznachennia v selozberihaiuchii modeli ahrarnoho ustroiu Ukrainy: naukova dopovid [Circulation of agricultural land in the village-preserving model of the agrarian system of Ukraine: scientific report]. Kyiv: NNTs «Instytut ahrarnoi ekonomiky» [In Ukrainian].

8. Propozytsii Ahrarnoho soiuзу Ukrainy do Prohramy rozvytku ahrarnoho sektoru ekonomiky Ukrainy na period do 2020 roku [Proposals of the Agrarian Union of Ukraine to the Program of development of the agricultural sector of the economy of Ukraine for the period up to 2020]. Retrieved from: <http://minagro.gov.ua/node/10516> [In Ukrainian].

9. Rozvytok hospodarskykh formuvan i orhanizatsiia vyrobnytstva v ahrarnii sferi APK [Development of economic formations and organization of production in the agricultural sector of AIC]. (1999). Kyiv: UAAN. IAE [In Ukrainian].

10. Kropyvko, M.F. (Ed.). (2013). Rozvytok ahrarnykh kholdynhovykh formuvan ta zakhody z posylnnia sotsialnoi spriamovanosti yikhnoi diialnosti [Development of agrarian holding formations and measures to strengthen the social orientation of their activities]. Kyiv: NNTs IAE [In Ukrainian].

11. Bilodid, I.K., et al. (1979). Slovnyk ukrainskoi movy: [v 11 t.] [Dictionary of the Ukrainian language: [in 11 t.]. Kyiv: Nauk. dumka, T. 10 [In Ukrainian].

12. Tkachuk, A. (2016). Rozvytok silskykh terytorii v umovakh zmin [Development of rural areas in the face of change]. Prezentatsiia Konferentsii «Rozvytok silskykh terytorii v umovakh zmin», m. Kyiv, 19 kvit. 2016 r. Retrieved from: <https://www.csi.org.ua/news/bryfing-anatoliya-tkachuka-prysvyachenogo-provedennyu-naukovo-praktychnoyi-konferentsiyi-silski-terytoriyi-v-umovah-detsentralizatsiyi-stan-mozhlyvosti-zagrozy/> [In Ukrainian].

13. Tretiak, A.M. (2013). Zemleustrii v Ukraini: teoriia, metodolohiia: monohrafiia [Land management in Ukraine: theory, methodology: monograph]. Kherson: Hrin D.S. [In Ukrainian].

14. Borodina, O.M., Heiets, V.M., Hutorov, A.O., et al. (2012). Ukrainska model ahrarnoho rozvytku ta yii sotsioekonomichna pereoriientatsiia: nauk. dop. [Ukrainian model of agricultural development and its socio-economic reorientation: scientific report]. Kyiv: NAN Ukrainy, In-t ekon. ta prohnozuv [In Ukrainian].

15. Churylova, T.M. (2016). Do pytannia pro ahrarnyi ustrii Ukrainy [On the question of the agrarian system of Ukraine]. Materialy mizhnarodnoi konferentsii, prysviachenoї 20-richchiu stvorennia fakultetu zemlevporiadkuvannia, m. Kyiv, 23-24 veres. 2016 r. Kyiv: NUBiP [In Ukrainian].

16. Shyian, V.Y., Sharko, I.O. (2007). Ahrarna polityka: kurs lektsii [Agricultural policy: a course of lectures]. Kharkiv: Khark. nats. ahrar. un-t [In Ukrainian].

Kropyvko M. F. Positives and negatives of the agrarian system of Ukraine

The purpose of the article is to highlight the results of the analysis of organizational and economic transformations in the process of carrying out the agrarian reform and to draw the attention of scientists, government officials, and society to the urgency of solving the problem of improving the agrarian system of Ukraine.

Research methods. During the research, the following methods were used: abstract-logical (to determine the essence of the agrarian system, the generalization of the organizational and economic transformations processes during the agrarian reform, the formation of conclusions); economic and statistical (to analyze the results of improving the agrarian structure) comparative analysis (to determine the positives and negatives of organizational and economic transformations in agriculture of the world countries and in Ukraine).

Research results. During the process of agricultural transformation analyzing in 2000-2018, it was revealed that by 2010, instead of the state collective agrarian system in Ukraine, a private-lease agrarian system has been formed, the characteristic features of

which are private ownership of land, property, and results of activities, lease land relations and the multiformity of organizational and legal forms of market management. As a result, the production and export of agricultural products increased significantly. However, in the future, a latifundist structure began to form in the agriculture of Ukraine due to the concentration of farmland for the use of vertically integrated agricultural holding groups, in general, it has a positive effect on the development of agricultural production. However, such a system carries the threat of landlessness of peasants and the spread of semi-feudal forms of agricultural land lease. It does not contribute to the rural communities' development and improves the living standards of rural residents, for most of whom agricultural and related activities are the main source of their own income and revenues to local budgets.

Scientific novelty. The essence and definition of the concept "agrarian system" are substantiated. For the first time, it was concluded that as a result of agrarian organizational and economic transformations in Ukraine a private-lease agrarian system was formed, its positive aspects and threats were systematized. Scientific provisions and recommendations for the continuation of agrarian reform for the formation of an agrarian system aimed at the integrated (balanced) development of agriculture, rural communities, and territories have been further developed.

Practical significance. The results of the study can be used by scientists, government officials, and practitioners to solve the problem of national importance - improving the agricultural system of Ukraine. Tabl.: 4. Figs.: 1. Refs.: 16.

Keywords: agriculture; agrarian reform; agrarian system; agroholdings; social orientation.

Кропивко Миколай Федорович - doctor of economic sciences, professor, academician of NAAS, chief research fellow of the department of organization of management, public management and administration, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics" (10, Heroiv Oborony St., Kyiv, 03127)

E-mail: kropivko@iae.kiev.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-3287-7555>

Кропивко М. Ф. Позитиви и негативы аграрного устройства Украины

Цель статьи - осветить результаты анализа организационно-хозяйственных трансформаций в процессе проведения аграрной реформы и привлечь внимание научных сотрудников, работников органов государственной власти и общества к безотлагательности решения проблемы усовершенствования аграрного устройства Украины.

Методика исследования. Во время исследования использованы такие методы: абстрактно-логический (для определения сущности аграрного устройства, обобщения процессов организационно-хозяйственных трансформаций при проведении аграрной реформы, формулирования выводов); экономико-статистический (для анализа результатов усовершенствования аграрного устройства); сравнительного анализа (для определения позитивов и негативов организационно-хозяйственных преобразований в сельском хозяйстве стран мира и в Украине).

Результаты исследования. В процессе анализа аграрных преобразований 2000-2018 гг. определено, что к 2010 г. вместо колхозно-совхозного аграрного устройства в Украине было сформировано частно-арендное аграрное устройство, характерными чертами которого есть частная собственность на землю, имущество и результаты деятельности, арендные земельные отношения и многоукладность организационно-правовых форм рыночного хозяйствования. Как следствие - значительно увеличилось производство и экспорт аграрной продукции. Однако в дальнейшем в сельском хозяйстве Украины начало формироваться латифундистское аграрное устройство за счет концентрации сельхозугодий в пользовании вертикально интегрированных агрохолдинговых групп, что в целом позитивно влияет на развитие агропромышленного производства. Однако такое устройство несёт угрозы обезземеливания крестьян и распространения полуфеодальных форм аренды сельхозугодий. Оно не способствует развитию сельских общин и повышению уровня жизни сельского населения, для большинства которого сельскохозяйственная и связанная с этим деятельность служит основным источником собственных доходов и поступлений в местные бюджеты.

Элементы научной новизны. Обоснована сущность и приведено определение понятия «аграрное устройство». Впервые сделан вывод, что в результате аграрных организационно-хозяйственных преобразований в Украине сформировано частно-арендное аграрное устройство, систематизированы его позитивные стороны и угрозы. Получили дальнейшее развитие научные положения и рекомендации относительно продолжения аграрной реформы для формирования аграрного устройства, направленного на комплексное (равновзвешенное) развитие сельского хозяйства, сельских общин и территорий.

Практическая значимость. Результаты исследования могут быть использованы научными сотрудниками, работниками органов государственной власти и практиками для решения проблемы общегосударственного значения - усовершенствования аграрного устройства Украины. Tabl.: 4. Илл.: 1. Библиогр.: 16.

Ключевые слова: сельское хозяйство; аграрная реформа; аграрное устройство; агрохолдинг; социальная направленность.

Кропивко Михаил Фёдорович - доктор экономических наук, профессор, академик НААН, главный научный сотрудник отдела организации менеджмента, публичного управления и администрирования, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, г. Киев, ул. Героев Обороны, 10)

E-mail: kropivko@iae.kiev.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-3287-7555>

Стаття надійшла до редакції 01.07.2020 р.

Фахове рецензування: 03.07.2020 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Кропивко М. Ф. Позитиви і негативи аграрного устрою України. *Економіка АПК*. 2020. № 7. С. 6 – 19. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202007006>

Kropivko, M.F. (2020).pozytyvy i nehatyvy ahrarnoho ustroiu Ukrainy [Positives and negatives of the agrarian system of Ukraine]. *Ekonomika APK*, 7, pp. 6 – 19 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202007006>

* * *